

УДК 37.035.7(477)

Юрій Коміренко,
науковий співробітник відділу
науково-методичного забезпечення
військово-політичного перекладу
Лінгвістичного науково-дослідного центру
Військового інституту Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка

ФОРМУВАННЯ ДИСЦИПЛІНОВАНOSTІ У ВИХОВАНЦІВ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті на підставі історичних матеріалів розглядається специфіка виховного процесу в дореволюційних кадетських корпусах Наддніпрянини. Зокрема з'ясовується, як методом привчання майбутнім офіцерам прищеплювалися стійкі форми поведінки, пов'язані з організованістю, зібраністю, витримкою, які притаманні такій рисі характеру як дисциплінованість.

Ключові слова: кадетський корпус, виховання, характер, дисциплінованість, метод привчання, розпорядок дня, зібраність, чистоплотність, охайність, трудова діяльність.

В статье на основе исторических материалов рассматривается специфика воспитательного процесса в дореволюционных кадетских корпусах Надднепрянины. В частности объясняется, как методом приучения будущим офицерам прививались устойчивые формы поведения, связанные с организованностью, собранностью, выдержкой, которые определяют такую черту характера как дисциплинированность.

Ключевые слова: кадетский корпус, воспитание, характер, дисциплинированность, метод приучения, распорядок дня, собранность, чистоплотность, аккуратность, трудовая деятельность.

The article takes a look at particularities of educational process in pre-revolutionary cadet corps of the Dnieper Ukraine on the basis of historical materials. In particular, it explains the way of instilling resistant behaviour to future officers by means of accustoming, associated with organization, equanimity and moderation that are inherent in the character's feature such as disciplined behavior.

Key words: cadet corps, education, character, discipline, method of accustoming, routine, equanimity, cleanliness, tidiness, working practice.

Характер людини постає в дитинстві й особливо інтенсивно розвивається в підлітковому віці у процесі практичної діяльності, його основні риси детерміновано умовами й способом життя та середовищем, у якому вони формуються. Як доводить багатовіковий розвиток педагогіки, у різні часи і в різних історичних умовах склалися різні системи виховання, у межах яких роками вироблялися методи й прийоми, що з їхньою допомогою формувалася характер дитини і певна форма її поведінки, які в подальшому впливали на перебіг життя людини, визначали не тільки її особистісну долю, але й специфіку її практичної діяльності.

Як свідчить аналіз джерел, кадетські корпуси середини XIX – початку XX ст. від інших навчальних закладів Російської Імперії відрізнялися насамперед особливою увагою до дисципліни, яка була фундаментом армійського життя й армійського складу характеру. Оскільки головним завданням цих навчально-виховних закладів було виховання професійних військових кадрів, які мали стати підґрунтям збройних сил держави, то першорядна мета кадетського виховання полягала у формуванні дисциплінованості як визначальної риси характеру. Така мета вимагала комплексного підходу: необхідно було не лише застосовувати різні методи, прийоми та засоби виховання, а й створити середовище й умови, які б сприяли укоріненню у свідомості кадетів стійких форм поведінки, пов'язаних із притаманними дисциплінованості властивостями – організованістю, зібраністю, витримкою, адже основні етапи формування характеру кадета припадали на період його життя в корпусі.

Система виховання в кадетських корпусах дореволюційної Росії виступає предметом переважно історіографічних досліджень, тому її розгляд носить загальний характер. І хоча сьогодні наявний ряд ґрунтовних досліджень з історії кадетських корпусів, де окремим питанням поставлені проблеми виховання, як у працях М. І. Алпатова, А. Ю. Воробйової, М. І. Нещадима, А. П. Ткачука, О. А. Хазіна, однак бракує розвідок, у яких досліджуються окремі педагогічні аспекти виховання кадетів.

Спираючись на документально-історичні матеріали й окремі факти з історії кадетських корпусів Наддніпрянщини, ми розглянемо, як методом привчання вихованців Київського, Полтавського, Одеського та Сумського корпусів прищеплювалася дисциплінованість як фундаментальна для майбутніх офіцерів риса характеру.

Система виховання в кадетських корпусах, що функціонували на території Наддніпрянської України в середині XIX – на початку XX ст., розвивалася відповідно до конкретно-історичних умов відсутності політичної самостійності України та входження Наддніпрянщини до складу Російської Імперії, відтак визначалася імперськими ідеологічними цінностями – відданістю й любов'ю до Царя та Вітчизни. Виховання в кадетських корпусах спиралося на священний девіз «Віра, Цар і Вітчизна»

і їх випускники мали в майбутньому з гідністю відстоювати звання офіцера Царської Армії та честь мундира. Підготовка майбутніх захисників вітчизни та царського престолу була головною метою кадетських корпусів, якій підпорядковувався виховний процес, як цілісна й багатовекторна система взаємозалежних цілей, принципів, методів, прийомів і форм виховання.

У цьому контексті вельми важливим було формування певних рис характеру у вихованців кадетських корпусів, з одного боку, – суспільно цінних, з іншого, – таких, які б допомогли юнакам адаптуватися в майбутній трудовій діяльності, адже більшість випускників цих навчальних закладів пов'язували своє життя з військовою справою. Адже, за визначенням С. У. Гончаренка, характер є сукупністю «відносно сталих індивідуальних психічних рис людини, що виявляються в її поведінці й діяльності, ставленні до суспільства, колективу, самої себе», він «зумовлений соціальним буттям особистості, засвоєним соціальним досвідом, що породжує типові риси характеру, які визначаються типовими обставинами життєвого шляху людей у конкретно-історичних умовах» [4, с. 352].

Як відомо, вирішальний вплив на характер дитини має виховання та середовище, в якому відбувається соціалізація суб'єкта. Саме завдяки комплексу виховних заходів – процесу цілеспрямованої й свідомо контрольованої соціалізації, дитині прищеплюються певні позитивні якості, які в подальшому визначатимуть її поведінку. Принципово важливим у вихованні кадетів було не лише сформувати розуміння того, що можна й чого не можна робити, і привчити давати оцінку власній поведінці та вчинкам, а насамперед закласти в підґрунтя характеру майбутнього захисника вітчизни такі якості, як почуття обов'язку, дисципліна, витримка, відповідальність, колективізм.

Характер людини починає формуватися з дитинства та особливо інтенсивно визначальні риси характеру розвиваються в підлітковому віці. У кадетські корпуси приймалися хлопці віком від 8–10 років, а навчання тривало 7–8 років. Як бачимо, усі «три макрофази соціального розвитку особистості на дотрудовій стадії соціалізації» [2, с. 367]: дитинство – адаптація індивіда, підлітковий вік – індивідуалізація, юність – інтеграція, – проходили в умовах інституціонального виховання в стінах кадетського корпусу, адже сімейне виховання майбутній кадет отримував тільки в перші роки життя і в родину повертався лише на короткий час вакацій (канікул), які тривали близько двох тижнів на православні свята Різдва Христова та Великдень, улітку ж до родини відпускали лише кадетів, які мали проблеми зі здоров'ям [6, с. 37]. Формування світогляду, переконань, системи цінностей та ідеалів кадетів, що є необхідною умовою виховання характеру, відбувалося саме в корпусі під впливом вихователів і викладачів.

Формування характеру у вихованців кадетських корпусів

здійснювалося за допомогою комплексу методів, прийомів і засобів, у процесі реалізації яких закріплювалася не лише певна форма поведінки, але й відповідний їй мотив. Життя й виховання хлопців у стінах корпусу від початку протікало в таких умовах, що повсякденна діяльність кадетів відповідала їхньому ідейному вихованню. Виховний процес був скерований не лише на досягнення єдності свідомості й поведінки вихованця, а передусім на прищеплення тих рис характеру та форм позитивного досвіду поведінки, які мали практичне значення в подальшій трудовій діяльності офіцерів діючої армії. Як відомо, підґрунтям армії є дисципліна, відтак основоположною рисою характеру військовослужбовця є дисциплінованість – уміння за будь-яких обставин і в будь-яких умовах бути зібраним, організованим, витриманим.

Одним із методів виховання в українських кадетських корпусах означеного періоду був метод привчання. Цей метод «...вимагає культивувати у вихованця здатність до організованих дій і розумної поведінки як умови становлення основ моральності й стійких форм поведінки» [2, с. 347]. Реалізація цього методу насамперед сприяла формуванню й укоріненню в кадетів однієї з найважливіших в їхній подальшій трудовій діяльності риси характеру такої як дисциплінованість. Завдяки методу привчання майбутнім офіцерам прищеплювалися звичка й уміння дотримуватися дисципліни, адже все їхнє наступне життя мало проходити в умовах військової частини, де повсякденне буття підпорядковане твердо встановленому розкладу й субординації, слідування яким є обов'язковим для всіх членів армійського колективу.

З першого й до останнього дня перебування в корпусі життя кадета було чітко регламентованим, розписаним буквально по хвилинах, що змалечку привчало дітей до дисципліни. Так, у Володимирському Київському кадетському корпусі режим праці та відпочинку був таким: 5 ³/₄ год. – оповіщення; 6 год. – підйом; 6 ³/₄ год. – огляд і молитва; 7 год. – сніданок; 7 ¹/₂ – 8 ¹/₂ год. – підготовка уроків; 8 ³/₄ – 12 год. – два уроки по 1 ¹/₂ години; 12 год. – другий сніданок; 12–13 ¹/₂ год. – фізичні заняття; 14 год. – обід; 14 ¹/₂ – 16 год. – відпочинок і повторювання уроків; 16–19 год. – два уроки по 1 ¹/₂ години; 19–19 ¹/₂ год. – відпочинок і прогулянка; 19 ¹/₂ – 20 ³/₄ год. – підготовка уроків; 21 год. – вечеря, після якої роти шикувалися в залі, де зачитувався наказ і розклад на наступну добу, потім перекличка та молитва; 22 год. – оповіщення; 22 ¹/₂ год. – вкладалися спати [6, с. 36–37].

Нааявні в різних українських кадетських корпусах розпорядки дня дещо відрізнялися один від одного, проте не принципово. У Петровському Полтавському кадетському корпусі день також починався о 6 год. ранку. З 8 до 11 год. були лекції, по закінченню яких кадети займалися фронтними вченнями, гімнастикою чи іншими фізичними вправами, від 15 до 18 год. – дві лекції, а від 19 ¹/₂ до 20 год. готували уроки. Уже за часів першого директора, генерал-майора Вікентія Францовича Світловського, була

заведена щоденна прогулянка, незважаючи на будь-яку погоду – у такий спосіб кадети привчалися й морально, і фізично до суворих армійських умов [12, с. 29].

В Одеському кадетському корпусі підйом – о 6 год., уроки з загальноосвітніх предметів розподілялися між 8 і 15 год. із перервами на 10 хвилин, від 11 год. 10 хв. до 12 год. 10 хв. – сніданок і прогулянка, 15 $\frac{3}{4}$ год. – обід, від 18 до 20 год. – підготовка уроків, потім вечірній чай [10, с. 105].

У Сумському кадетському корпусі підйом відбувався також о 6 год., потім молитва, о 7 год. – ранковий чай, після якого повторювання заданих уроків під обов'язковим наглядом вихователів, після цих занять коротка прогулянка, опісля три уроки з перервами на 10 хвилин, далі сніданок і велика перерва, більш тривала прогулянка, знову два чи три уроки за розкладом, о 15 год. – обід, згодом вільний час і прогулянка, від 18 до 20 год. – вечірні заняття в присутності вихователів, о 20 год. 10 хв. – вечеря й молитва, після якої молодші лягали спати, а старшим дозволялося займатися до 21 год., а від 6 і 7 класів до 22 год. [13, с. 28].

Так само чітко розподілений був час і в літніх таборах: 5 год. – оповіщення, 5 $\frac{1}{4}$ год. – підйом, 6 – 7 $\frac{1}{2}$ год. – фронтові заняття, 7 $\frac{1}{2}$ год. – сніданок, 13 год. – обід, 17 $\frac{1}{2}$ – 19 год. – фронтові заняття, 20 год. – вечеря, 21 год. – вкладалися спати (послаблення кадетам давалося лише у свята й неділю – в усіх корпусах вставали на годину пізніше й лягали на годину раніше) [6, с. 37, 38].

Попри певні розбіжності в розкладі корпусного життя, спільним для всіх українських кадетських закладів було неухильне дотримання затверджених норм, яке сприяло дисциплінованості кадетів, організовувало їх колективне й індивідуальне життя як зовні, так і внутрішньо і виробляло у вихованців насамперед таку рису характеру як зібраність.

Методом привчання вихованцям корпусів прищеплювалися й такі важливі для майбутніх військових риси характеру як чистоплотність й охайність, які стосувалися норм гігієни й зовнішнього вигляду кадетів і були невід'ємною складовою армійської дисципліни. Так, у праці «Одеський кадетський корпус за перші сім років його існування» (1906) її автори стверджують, що більшість дітей, яких приймали до корпусу, «...зовсім не вміли зробити найпростішого ремонту одягу – навіть пришити собі гудзика до сорочки; ніхто не вмів чистити мідні гудзики, а деякі не знали, як чистити чоботи... Були і такі, що самі не вміли умиватися; більшість вважала, що вуха, шию, а тим більше груди, не можна мити водою з рукомийника» [10, с. 94]. Отже, завдання навчити дітей слідкувати за своїм одягом і зовнішнім виглядом, привчити їх до гігієни лягало на плечі вихователів і ротних командирів, які ретельно оглядали кадетів протягом усього дня, відсилаючи того чи іншого хлопця помитися або почистити одяг, взуття. На те, що кадет повинен завжди бути старанно, чисто й дбайливо одягнений, зверталася особлива увага. Про це,

зокрема, свідчить запис у річному квитку кадета Володимирського Київського кадетського корпусу, який видавався на час відпустки: «Кадети, перебуваючи у відпустці, повинні дотримуватися в білизні, одязі та взутті чистоти й охайності...» [3, с. 7].

Кадетів привчали не лише до таких ознак дисциплінованості, як вміння регламентувати свій час чи вправність щодо дбайливості в зовнішньому вигляді, але й прищеплювали серйозне ставлення до навчання, формуючи такі риси характеру, як працездатність, добросовісність, наполегливість, – що є запорукою внутрішньої дисципліни особистості. Підготовка до уроків проходила не лише в присутності вихователів, а й під їхнім пильним наглядом. Вихователі повинні були добре знати загальні навчальні курси, які вивчалися кадетами, щоб допомагати слабким дітям чи тим, хто пропустив заняття через хворобу. Слід зазначити, що засоби, до яких вдавалися викладачі й вихователі у прищепленні добросовісного ставлення до занять у роботі з вихованцями молодших класів, були спрямовані на вироблення в них «механізованої звички до занять», а «...у старших класах, по мірі їх розумового й морального розвитку, навчально-виховний персонал корпусу прагнув пояснити юнакам етичні, соціальні й економічні засади їхніх занять і праці як такої» [10, с. 96].

Означений підхід до навчання давав відповідні результати. Так, Володимирський Київський кадетський корпус вважався одним із найкращих у Російській Імперії. Він, за словами військового діяча, дипломата, колишнього кадета-киянина О. О. Ігнат'єва, давав найбільший відсоток кандидатів у вищі технічні інститути, куди важко було вступити через високі вимоги до рівня знань [7, с. 34]. Наскільки ґрунтовно було поставлене навчання у Київському корпусі, підтверджує той факт, що, вступаючи до військових училищ, кияни при випуску з них маючи високий середній бал, діставали можливість обрати кращі вакансії [5, с. 6].

Другим після Київського вважався Сумський кадетський корпус, у якому дуже вдало підібраним був склад вихователів і викладачів. Недарма велику прихильність до цього провінційного корпусу виявляв Великий князь Костянтин Костянтинович Романов, який з 1900 року займав посаду Головного начальника Військово-навчальних закладів, а з 1910 року – генерал-інспектора Військово-навчальних закладів.

Підтвердження тому, що дисциплінованість і наполегливість у навчанні високо цінувалися, знаходимо в описанні системи балів за поведінку, яка складалася з п'яти розрядів. Так, до негативних вчинків 1 розряду, що визначався як «Погана поведінка», серед інших зараховували такі, як невиконання наказів начальників і вчителів і постійні лінощі, що призводять до відставання від однолітків. А до 4 розряду, що визначався як «Поведінка вельми хороша», зараховували кадетів, які «вміють керувати своєю поведінкою й утримуються від порушень дисципліни» [1, с. 73]. Проступки, що за них знижувалися бали за поведінку, розподілялися на три групи, одна з яких визначалася як

«провини щодо встановлених у закладі правил і порядків» [1, с. 74]. Слід зазначити, що бали за поведінку в житті кадетів мали велике значення, саме вони впливали на подальшу кар'єру випускників, оскільки згідно з балами за поведінку по закінченню корпусу колишні кадати назначалися гренадерами, єфрейторами, молодшими чи старшими унтер-офіцерами.

Оскільки кадетський корпус зобов'язаний був вирішувати специфічні завдання воєнної підготовки (адже передбачалося, що майбутня трудова діяльність переважної частини випускників має бути пов'язаною з військовою справою), то велика увага приділялася стройовій підготовці, за яку відповідали ротні командири й офіцери. Як пише М. І. Завадський, «...програма навчання була значною за обсягом, проте й часу відводилося на фронтіві заняття доволі багато, і діти, під загрозою суворих вимог, швидко набували вишколу» [6, с. 10]. Ці слова підтверджують факти з історії Володимирського Київського корпусу. Уже в перший рік заснування його відвідав імператор Микола I, оглядаючи 1-шу і 2-гу роти, він був надзвичайно задоволений муштрованим вишколом кадетів, схвалюючи їх і директора корпусу полковника Адольфа Васильовича фон Вольського [6, с. 14]. Згодом високу оцінку ретельно поставленій муштрованій підготовці в цьому корпусі дав один з найавторитетніших військових діячів другої половини XIX ст., головнокомандувач Київського військового округу генерал Михайло Іванович Драгомиров, який підкреслив, що особливу увагу привертає те, що кадетів навчили у строю думати, а не бути автоматами [8, с. 8]. Це було принциповим зауваженням, адже Драгомиров, як автор військових підручників, зокрема курсу тактики, високо цінував у військовій справі саме розум, а не автоматизм, серед драгомирівських повчань офіцерам є думка: «Під час навчання необхідно перейматися тим, щоб отримати розумові й вольові навички» [11, EP].

Як бачимо, в організації виховання в кадетських корпусах Наддніпрянщини підхід до такого поняття, як дисципліна не був формальним, і наведені факти свідчать, що за своїм змістом цей підхід відповідав розумінню дисципліни генералом Драгомировим, який, як ніхто інший із його сучасників, міг висловити суть вимог, що їх ставила перед військовими актуальна історична ситуація. «Дисципліна, – пише генерал, – полягає в тому, щоб викликати на світ Божий усе велике й святе, що причаїлося в глибині душі пересічної людини; вона не пасивне самовідречення, яке вибивається палицею і виснаженням, не та покірність, яка не йде далі буквального виконання наказу, і те поверхово, а самовідречення людини, себе поважаючої і тому прагнучої дати більше, ніж вимагає формальний обов'язок» [11, EP].

Кадети українських корпусів брали участь у парадах і військових оглядах. Це вважалося за честь для юнаків і такі заходи мали впливове виховне значення, оскільки сили, час і наполегливість, витрачені на муштрований вишкіл, отримували переконливу мотивацію, а дисциплінованість, як стійка форма поведінки кадетів, набувала унаочне-

ного характеру. Адже військовий парад являє собою не лише урочисте й зовні красиве дійство, а є демонстрацією сили й міці держави, рівня підготовки її армії. Так, отримавши у 1858 році корпусний прапор, київські кадети в повному складі вже наступного року брали участь у військовому параді перед імператором Олександром II [6, с. 27]. Під час Російсько-Японської війни перед відправкою на фронт Одеського 8-го армійського корпусу імператор Микола II проводив огляд, у якому в повному складі брав участь Одеський кадетський корпус, зайнявши почесне місце на правому фланзі військ [9, с. 17].

Характер людини постає та розвивається в процесі практичної діяльності, його основні риси детерміновано умовами й способом життя та середовищем. Практичне значення для майбутніх офіцерів мав не тільки муштрований вишкіл, але й життя в літніх таборах, побут яких був наближений до побуту військових таборів. Кадети несли гарнізонну та польову службу, своїми руками будували фортифікації, опановували топографічне креслення. М. І. Завадський наводить такі факти з табірної практики Київського корпусу: «Вихованці 5 загального класу на початку табірних зборів повинні були виконувати топографічні роботи, а ті, хто закінчив 1-й спеціальний клас, окрім цього, отримували відрядження на деякий час до інженерних військ Києва для практичних саперних робіт» [6, с. 38]. Практична діяльність кадетів у літніх таборах зміцнювала їх звичку до дисципліни, закладала реальний ґрунт у розуміння того, що дисциплінованість є не просто бажаною, а й необхідною рисою характеру в польових умовах, від якої залежить як власне життя вояка, так і життя його товаришів.

Формування дисциплінованості як основоположної для військово-службовців риси характеру в кадетських корпусах Наддніпрянської України середини ХІХ – початку ХХ ст. здійснювалося насамперед шляхом привчання, завдяки якому у свідомості вихованців закріплювалися стійкі форми поведінки, пов'язаної з організованістю, зібраністю, витримкою. Життєва й трудова діяльність кадетів була зорганізована таким чином, що дисциплінованість, як форма поведінки, отримувала як зовнішню, так і внутрішню мотивацію. У процесі вікових змін дитина – підліток – юнак, що протікали в стінах корпусу та були детерміновані цілим комплексом виховних прийомів і засобів, дисциплінованість ставала не просто рисою характеру кадетів, а основою їх світогляду. Уже на початку ХХ століття вихованців кадетських корпусів Наддніпрянщини історія поставила в особливо складну ситуацію, адже їм, на відміну від представників інших імперських кадетських корпусів, довелося обирати між Вірою, Вітчизною і Царем. Цей вибір потребував не просто дисциплінованості, витримки, мужності, але й глибокого діалектичного розуміння почуття обов'язку. Проте саме українські кадети відзначалися не механічним виконанням норм і правил, а розумінням того, що вони роблять і задля чого.

Подальше дослідження системи виховання в кадетських корпусах

Наддніпрянської України в означений період в аспекті з'ясування усього спектру впливів (фізичних, соціальних, психологічних, морально-етичних, естетичних) як комплексу виховних заходів, спрямованих на розвиток особистості, наділеної обов'язковими для майбутнього офіцера рисами характеру, вбачається актуальним і плідним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа: Из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России / Николай Иванович Алпатов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 244 с.
 2. Варій М. Й. Основи психології і педагогіки : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Мирон Йосипович Варій, Володимир Львович Ортинський – 2-е вид. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 376 с.
 3. Годовой билет кадета Владимирского Киевского кадетского корпуса. – 18 с.
 4. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Довідкове видання / Семен Устинович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с.
 5. Дубінський В. Володимирський кадетський корпус / В. Дубінський, Г. Аустрін // Народна армія. – 2000. – 26 лют. – С. 6.
 6. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851 – 10 / XII 1901 г.: Исторический очерк / Н. П. Завадский. – К. : Типография Р. К. Лубковского, 1908. – 145 с.
 7. Игнатьев А. А. Пятьдесят лет в строю. Мемуары / Алексей Алексеевич Игнатьев. – М. : Воениздат, 1986. – 752 с.
 8. Карпенко М. Київський кадетський корпус: Сторінки історії (1852–1920) / Микола Карпенко, Олександр Скрыбін // Військово-історичний альманах. – 2006. – № 2. – С. 4–24.
 9. Одесский кадетский корпус // Кадетский журнал. – 2011. – № 2 (6). – С. 17–19.
 10. Одесский кадетский корпус за первые семь лет его существования / под ред. С. В. Петровского. – Одесса : Типография Е. И. Фесенко, 1906. – 229 с.
 11. Офицерская памятка: Мысли и афоризмы генерала М. И. Драгомирова о военном деле [Электронный ресурс]. – СПб. : Типография Н. В. Васильева, 1892. – Режим доступа : http://artofwar.ru/k/kazakow_a_m/text_0430.shtml.
 12. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890) / И. Ф. Павловский. – Полтава : Типография губернского правления, 1890. – 190 с.
 13. Сумской кадетский корпус (1900–1950). – Сан-Франциско, 1955. – 125 с.
-